

EGY KÖVETKEZETES MODERN?

Kós Károly pályafutása a modernista építés tükrében
Interjú Anthony Gall-lal

...az építészet szerepével kapcsolatban ő nem házakban, hanem [...] városszerkezetekben és közösségben, társadalomban gondolkodott.

■ – Kós Károly korai munkái egyértelműen a vonatkozó időszak „modern” építészetének szellemiségét tükrözték. Létezik egy olyan narratíva,¹ hogy ezzel az örökséggel Kós ugyan közösséget vállalt, de az első világháború után ettől eltávolodott, vagy legalábbis szemlélete nem fejlődött. *Hogy látod, ezt a háború utáni erdélyi teljesítménye igazolja-e? Mire jutottál az elmúlt húsz év kutatásai során, és hogy látod ezt egyben? Megrekedt-e Kós modern-modernista programja, vagy épphogy adaptálódott és fejlődött? Azzal kapcsolatban nincs vita, hogy az első világháború előtt Kós a modernnek társaságához tartozott, de hogyan alakult ez később?*

– Akár Zrumeckzy Dezsővel, akár Mende Valérral vetjük össze, egyértelműen kibontakozik egy olyan stilisztikai egység, amely az első világháború előtt volt jellemző Kőszegre és a Fiatalok körére. De már az is jól látszott már az első világháború előtt, hogy ezek a munkák összefonódnak a várostervezéssel, városfejlesztéssel és a társadalom modernizációjával. Tehát eleve létezett egy nagyon erős társadalmi alapú tervezési program. Ott volt az az igény, hogy olyan épülettípusok és terek alakuljanak ki, amelyek ezzel a programmal állnak összefüggésben. Ha úgy tetszik, ez demokratikus, a társadalmi bázis szélesítését szolgáló építészeti erőfeszítés volt.

Az interjúalany legutóbb a *Kós 140 – Kós Károly műhelye* című, korábban a budapesti Múcsarnokban, majd pedig a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeumban bemutatott, Kós teljes életművét átfogó kiállítás kurátora.

Ha arra gondolunk, hogy a szentgyörgyi múzeum tulajdonképpen egy kultúrház, hogy a városmajori iskola egy új iskolatípus példája, hogy a Wekerle-telep főtere az egy új kertvárosi gondolat meghatározó eleme kívánt lenni, akkor nemcsak egy következetes dologra találunk. Hanem arra, hogy ezek az épületek ma is nagyon jól be tudják tölteni a szerepüket. A funkció és ezeknek az épületeknek a közösségi szerepe igen jól volt kitalálva. Ha csak stilisztikailag nézzük őket, a kép jóval vegyesebb, nyilván nem minden tekinthető korszerűnek. Persze a Székely Nemzeti Múzeum esetében még ez is jól működik. A stíluselemek ott megerősítik a reprezentációs és emlékezeti funkciókat. A múzeum esetében a város le is váltotta a vezető tervezőt, Hüttl Dezsőt, mert úgy gondolta, hogy Kós terve szervezesebben fejezné ki azt, amit az épületnek ki kell fejeznie. Az identitáskérdés ott a funkcióval összefüggött. Azért mondom ezt el, mert ha az Arts and Craftset az első modern, demokratikus társadalmi mozgalomnak is tekintjük, amely többek között a munkásosztálynak tervezett, illetve minél több embernek akart oktatást, könyvtárat, olvasóköroket nyújtani, akkor hiába van ennek a magyar kontextusban részben más olvasata, Kós ebbe a mozgalomba illeszkedett bele. Az én erről kialakított narratívámat is ez határozta meg. A funkcionális építészet gondolatát Kós a későbbiekben is igen jól meg tudta őrizni, sőt a háború utáni nehezebb körülmények között ezek az elvek még jobban is tudtak érvényesülni. Nagy házat sokan terveztek a századfordulón, de az igazi kihívás a kis léptékű ház volt. Véleményem szerint nem kevésbé értékes egy egyszerű falusi közösségi épület vagy a típustervek *A lakóház művészetében*,² ebben a kis füzetben a húszas évek végéről, mint ezek a nagy házak.

De! Itt nem annyira a házak, illetve a léptékük a lényeges. Az alapgondolat perspektívája következetesen szélesebb volt. Gondoljunk az olyan vizionárius személyekkel való együttműködésére, mint Bernády Vásárhelyen, Bárczy István Budapesten vagy Kada Elek Kecskeméten. A kecskeméti polgármesternek még egy egészen hosszú levelet³ is írt, amikor a művésztelep alapító tagja lett, arról, hogy mi az építész szerepe a formaalkotásban és a társadalomban. Az látszik, hogy itt az építészet szerepével kapcsolatban ő nem házakban, hanem már akkor is városszerkezetekben és közösségekben, társadalomban gondolkodott. Ebben a helyzetben, időszakban került ki Konstantinápolyba, és amit ott a *Sztambul-könyvben*⁴ megírt, az pontosan ezt tükrözi. Nemcsak a város múltjával, hanem jellegzetességeivel, azok kialakulásával, meglevő elemeivel, azok összhatásával. De az is érdekli, hogy hogyan fog ez fejlődni, hogy fog alakulni a jövőben. Hova kerül a pályaudvar, a kikötő, hova egy sugárút. Egy nagyvonalú urbanisztikai gondolkodót ismerünk meg, még akkor is, ha ő a várostervezésben amatőrnek gondolta magát. De ebbe beletartozik az, amit a centrális terek elrendezéséről állapít meg a bizánci és az oszmán építési fázisok egymásra következésében, meg már a „népi” építészet szerepét is taglalja ebben a folyamatban. Ez az a komplex összefüggésrendszer, amit a háború után Sepsiszentgyörgyön vitt tovább. Szentgyörgyön erre volt lehetősége is, mert ekkor tizenhét és húsz között, amikor szinte senki nem tudta, hogy most mi van, ott az emberek nagyrészt a helyükön maradtak. Próbáltak menni tovább, és ebben az időben is születnek tervek. Ami nagyon érdekes itt, az a sepsiszentgyörgyi városháza terve, amelynek a monumentális vonatkozása mellett volt egy csökkentett méretű, keleties tömege. A torony úgy záródott volna, mint az első orientalista épületének, a pesti állatkerti zsiráfháznak a tornya, egy jelzésszerű sisakkal, mintegy megkoronázva és bezárva a rendelkezésre álló városi teret.

– Szóval azért mégiscsak fontosak az épületek is...

– Persze, a Sztambulhoz kapcsolódva ott volt még a kolozsvári ortodox katedrális terve is. Ez arról medítált, hogy mi a bizánci örökség szerepe ebben a változó világban. És hogy a késő római meg a kereszties lovagok Bizánca mellett ennek egy másik hagyomány, az oszmán is része. Nyilván ez nem annyira urbanisztikailag érdekes, mert ott a helyszín adott volt.

– Bocsánat, hogy közbevágok. A katedrálisról talán még annyit, hogy ezzel Kós komolyan számot vetett a déli román ortodox egyház hagyományaival. Vagyis hogy itt van egy egyetemes balkáni építészeti örökség, amelyre szerinte tekintettel érdemes lenni. Nem kell újra kitalálni a monumentális román ortodox katedrális ideáltípusát, mert már létezett egy nagyon jól működő centrális tervminta, Konsztantinápolyból, egy az oszmánok által továbbfejlesztett bizánci templomterv.

– Ez így van. De azt még tegyem hozzá, hogy bár az utcákat nem kellett újra-tervezni, de át kellett gondolni, hogy mi hogyan illeszthető az adott városi térbe. A katedrális formája egy monumentális terv volt, amely ezzel, a városképpel is számot vetett.

De ebben a Sztambul-könyvben van még egy nagyon lényes dolog. Leírja, hogy hogyan képzeli el a jövő török építészetét. Ezt mint valami receptet mutatja be. Egyrészt elmondja, hogy a családi házak, kis léptékű épületek mintája a hagyományos vernakuláris oszmán faház kellene legyen. A monumentálisabb házaknál Szinánt tolja előtérbe. De azt is elmondja, hogy ezt az új építészetet a fiatal törökök fogják művelni. Nem úgy képzeli, mint a francia tervezők, akik a sétányokat, sugárútterveiket amolyan Haussmann báró stílusban rávetítik a létező városszövetre, mintha valami sík terepen lennének, nem törődve a helyi sajátosságokkal. Kós abban hitt, hogy a sajátosan helyi dologhoz kell a sajátosan helyi ember. Nem kell az embereket mindig összekeverni, de lehet velük barátkozni, lehet tőlük tanulni, lehet őket mintául használni. Lehet ez egyfajta recept az otthoniak számára is.

– Jó hogy felmerült a jövő Isztambuljának problémája. Két dolog miatt is. Erősítsd meg, vagy vedd el őket! Az egyik, hogy kell a helyi know-how már csak azért is, mert ha jól emlékszem, akkor a Sztambulban már azt a nagyon modern klímatudatos gondolatot is felveti, hogy a széljárás is meghatározza, hogy mit hogyan építünk. Fontos, hogy miként szellőztethető ki a város, hogyan lesz jó a levegő. Erre meg ott helyben nem alkalmasak a nyugati minták, hanem tudni kell, hogy az Aranyzarv-öbölben az ormok között hogyan jár a szél. Azért jó a levegő, mert a helyiek tudják, hogyan kell építeni ahhoz, hogy az elhasznált levegőt mozgásra készteszük.

A másik pedig konkrétan Kóshoz kapcsolódik. Azt hiszem, hogy a legnagyobb monarchiás fellendülésben, a jó beágyazottság dacára az első világháború előtt egyvalamit nem tervez: bérházat. Van monumentális középület, sok minden, igazi kertváros meg egy kvázi urbanisztikai terv is, az Állatkert is, de nem kap különös hangsúlyt a bérház. Így van-e, jól látom-e?

– Igen is, meg nem is. Bár nem ez a fő jellegzetessége, de azért a Wekerletelep főterén vannak társasházak, ott azért bérlakásokat alakítottak ki, a földszinteket pedig arra tervezték, hogy ott üzlethelyiségek legyenek, és azokat is kiadják. Györgyi Dénessel egy debreceni református egyházi építkezésre is benyújtottak egy bérháztervet,⁵ ahol, ha jól emlékszem, az értékelésben nem szerepeltek túl jól, inkább a szép homlokzatokat méltatták a bírálók. Ebben az összefüggésben kell látni azért a Maros-Torda vármegyeházat is. Az mégiscsak

egy iroda- és lakóház is, szolgálati lakás is volt benne, alaprajzilag sokkal inkább egy belvárosi bérház, és nem tipikusan, vagy nem csak egy reprezentációs épület. Meg ott volt Fekete Nagy Béla, a kolozsvári alpolgármester is, aki kért bérházterveket Kóstól, csak hát Kós kicsit félt is, mert Fekete olyan hírében állt, hogy nehezen fizetett. De amiről tudunk, hogy Kolozsvárra épült volna, és fenn is maradt egy távlati képe, a Kolozsvári Kereskedelmi és Iparkamara épülete már inkább egy funkcionális épület lett volna, amely néhány formai elemében a Városmajori Iskolával volt rokon. Persze az egy a finn hatásoktól nehezen elválasztható épület, és hát azért a finnek sem maradtak ki a bérháztervezési üzletágból. Ettől függetlenül abban igazad van, hogy Kós nem ment rá arra, hogy a spekulatív tőkével ügyködőknek tervezzen. Ami különösen érdekelte, az a társadalom- és közösségfejlesztés az építészet által. Kecskemét, Isztambul, nem élete fő helyszínei, de ott is stratégiai szemléletet érvényesített, és arról is beszámol, hogy Erdély világháború utáni fejlesztési terve ügyében is keresték még 1916-ban. A feleségének Isztambulból írt levelei is arról számolnak be, hogy volt, aki érdeklődött iránta mint tervező iránt, hogy a háború utáni fejlesztésekről gondolkodjon, és ezek a megkeresések voltak olyan jelentősek, hogy érdemesnek tartotta ezekről beszámolni. Talán azon is elgondolkodott, hogy egy ideig kipróbálja magát, és ott marad. És igen, a bérházépítés ebből a stratégiai szemléletből bizony kimaradt. De ez talán egy túl hosszú és szerteágazó válasz arra, amit kérdeztél.

– *Nem is úgy értettem én, hogy Kós ab ovo elzárta volna magát a társasház-építés minden formájától. Csak arra gondoltam, hogy a magyar társadalom szerkezete folyamatosan vitte az építészeket a bérháztervezés irányába. Nézzük csak Kós közvetlen egyetemi kollégáit! Ott van Mende Valér, akinek a nagyváradi tervei mind, a kecskeméti pedig felerészét bérházak, tehát ez rövid pályafutásának, bármennyire is hajlott a vernakuláris racionalizmus felé, elég fontos része volt. Ha emellé odateszed Kóst, akkor a céhtársakkal összeveted, akkor ő főleg családi házat vagy változatos közösségi funkciókat kiszolgáló épületeket tervezett nagyobb részben. Végül is főleg olyasmit tervez, ami érdekli, racionális alaprajzokat, közösségközpontú épületeket. És én ebben látom, hogy talán modernebb szemléletet érvényesített, mint bizonyos kortársai, akik jobban kiszolgálták a spekulatív tőkét.*

– Különösen érdekes lehet, hogy egyik tervezőtársa és szintén egyetemi kollégája, Györgyi Dénes mennyire be volt ágyazva a korabeli pénzorientált közegbe. Györgyi ezt nagyban csinálta. Volt egy olyan pillanat, amikor húszan dolgoztak az irodájában 1910-ben. De tudjuk, hogy milyen családból, milyen háttérrel vágott neki a szakmának. Huszonévesen már nemzetközi kiállításra, Rómában kereskedelmi csarnokot is tervezett. Ehhez képest Kós, ha egy konvencionálisabb munkát kapott, igyekezett továbbadni valakinek a társak közül, és lépni egyet a saját ügyei irányába.

– *A két világháború között jelentősen más megbízatásai voltak ugyan, de a modern, funkcióorientált tervezési vonal azért megmaradt. Hogy látod, ez hogyan csapódott le nála?*

– Én úgy láttam, hogy ezután a kezdeti-átmeneti korszak után van néhány év, ameddig nem sokat tudunk róla. Majd belekerül Viola Kornél és Moll Elemér körébe, amikor Kolozsváron és környékén megélhetési oldalról kénytelen megragadni az építészetet. Nézzük meg, mit épít: aranyosgyéresi munkáslakások, Írisz-telepi gyárépületek, még a víztornyot is ő tervezi, a Clujanánál megint munkáslakásokat tervez. Végül is van munka, de ezt nem tudtam belesimítani

az építőművészetének főmedrébe. Társult a kolozsvári, jól pozicionált építésszekkel. Ez ugyanaz az időszak, amely politikailag nem jött neki össze, egyrészt Bernádyékkal nem talált a szó, másrészt a Kalotaszegi Köztársaság halva született kísérlete is azt mutatta, hogy kikapott. De ez volt az az időszak, amikor összebarátkozott a falusiakkal, beleértve a románokkal, a görögkatolikus egyházzal, és elindulnak a kisebb templomprojektek, a feleki, a sztánai, a fejeádi. Ugyanakkor megtalálja a maga embereit Szentgyörgyön, ahol 1927-ben a múzeumot bejegyzik mint jogi személyt, és Csutak Vilmost mint egyfajta árnyék-kultuszminiszterrel karöltve folytatódnak a tervezési folyamatok főleg az oktatás terén. Ott van a Leánygimnázium, egy általános iskola meg egyéb kisebb házak, ahol még tetten érhető az 1919–20 körüli házak szellemisége, de főleg a harmincas évek elején megjelenik egy szerintem alapvetően angolszász decós jelleg a munkáiban. Ott van például a brassói református kereskedelmi leányiskola terve,⁶ ahol annak egész rajzolata, új grafikai látásmódja is decós. Azt gondolom, hogy ez az időszak, amikor elkezd ötvozni a korábbi Arts and Crafts dolgait a modernizmus egy későbbi fejlődési fázisával. És akkor jön a cikk az *Erdélyi Helikon*ban a budapesti építészeti kiállításról,⁷ vagyis 1929–30 körül Kós mindenféle közéleti és egyéb építészeti kényszerkiterők után megint találkozik a szakmával. Kicsit újra megtalálja magát, úgy tűnik, hogy megint tud foglalkozni a mesterségével, 1930-ban születik meg ugye a kolozsvári Múcsarnok terve is, és ez az irányvonal folytatódik egészen 1942-ig, a szegedi református templom és közösségi ház pályázatáig. De hát ennek a korszaknak a része a brassói unitárius épületegyüttes is 1933-ból. Ezek multifunkcionális, több tömegből álló épületek, amelyekben már erőteljesen modernista formaképzés van. Nem is beszélve arról, hogy továbbra is érvényesíti az egyszerű, észszerű alaprajzi logikát, amely mindig is jellemző volt rá. De itt már megint vannak számára olyan építészeti, nem megélhetési, hanem építészeti kihívások, amelyek megint párhuzamban állíthatók a kortárs világ történéseivel. A harmincas évek közepétől mindenféle egyéb politikai történésekkel rezonálva következik be az a pont, amikor a magyar és a román „kisemberek” között a magyarok megmaradása érdekében kénytelen volt különbséget tenni. Az építészetben ezt jól dokumentálja a ketesdi templom. Az eredeti távlati terv 1929-ből nagyon egyszerűsített, modern tömegű, és amikor 1937–41 között megépül, már sokkal konzervatívabb szemlélettel találkozunk. A fiatornyos sisak már kontrasztban áll a '29-es tervből marad puritán sávablakokkal, meg az oldalsó, az úr asztalához vezető bejárat portikusz egyszerűsített oszlopaival. Az építészet üzenetértéke felülírta a modern formaképzés elveit. Persze itt most nem a bukovinai újjáépítésről⁸ meg munkáslakásokról van szó, hanem középületekről. Viszont ez visszafelé, vagyis Magyarország felé is igaz. A '42-es szegedi pályázatban Kós elengedi az identitásproblémát, mert azt mondja, hogy ott egy református templomon nincs szükség a négy fiatornyura, Erdélyben meg igen.

– De ha jól meggondolod, akkor a nemzeti identitás közvetítése is egy funkció. Persze ennek van egy politikai része, de van egy érzelmi és spirituális része is. „Identitást” közvetíteni eléggé absztrakt dolog, de ezt le kell fordítani épített tömegre, és annak tudnia kell működni, mint bármely más megépített épület funkcióorientált részleteinek. A kérdés az, hogy konkrétan mire, milyen épületre van szüksége egy közösségnek ahhoz, hogy túléljen.

– Abszolút. Végeredményben ő ezt régen is tudta. A Székely Nemzeti Múzeum is egy ilyen projekt volt, és ő is így kezelte. Marosvásárhelyen is hasonló volt

a helyzet a nagy presztízsberuházásokkal, és hiába tették őket a Toroczkaiával az egyik és a Komort meg a Jakabot a másik kosárba, valami nagyon hasonló „funkciót” igyekeztek volna teljesíteni mindannyian. Az alma meg a körte jól megférnek egymás mellett, még ha akkoriban a gyümölcs meg a hús kategóriába is akarták őket szétválasztani. De hasonlóan erőltetett volt a brassói projekt esetében a Kós meg a Halász Kálmán tervének a megítélése. Miközben mindegyik dekoratív modernista jegyeket mutatott, egyesek az egyiket identitásközvetítőnek tartották, a másikat meg nem. De persze akkor, abban a helyzetben az apró különbségekre is sokkal élénkebben reagált mindenki, mint ahogy innen, a mi perspektívánkból ez látszik. De nyilván Kós is reagált ezekre a vitákra, és kellett is reagálnia. 1944 végén ráadásul éppen az anyaországi építészek felé dobált egyet-kettőt a székely népi építészeiről szóló kis füzetben,⁹ mondván, hogy a betonból kiöntött kopjafából soha nem lesz igazi hagyományos építészet, abból nem lesznek székely házak. És itt visszatér a sztambuli problémához, hogy ha máshonnan vagy, nem biztos, hogy fogsz tudni olyat alkotni, ami idevaló. Vagyis nem fogod tudni megvalósítani az elvárt funkciót. Voltak is problémái a – Szekfű Gyula-i szóhasználatával élve – „kis-magyar” közegben. Fogalmazzunk úgy, hogy egy Padányi Gulyás Jenő nem volt feltétlenül az ő asztaltársasága. De Bierbauerrel együtt tud működni, megjelenik a *Tér és Formában*, figyelnek rá.

Van azért a bécsi döntés és '44 közötti időszaknak egy ezzel ellentétes vonulata is. Az Iparügyi Minisztériumban hoztak létre Budapesten egy olyan munkacsoportot, amely a visszafoglalt részek ügyeinek terveit igyekeztek összefogni. Ennek Kotsis Iván és Kós is tagja volt, és itt készül a Maros-Torda vármegyeházánaak átalakítási terve is, amikor a harmincas években emelt Prefektúra épületét¹⁰ megpróbálták építészeti eszközökkel visszamagyarosítani. Nos, itt is, meg rengeteg témában kikérték a véleményét, számítottak rá. Ekkor kezdődik a Mátyás-szülőház helyreállítása is, amelyben a Lux Kálmán-féle társasággal működik együtt. Közben, bár sokszor fejezi ki idegenkedését a budapesti adminisztrációval szemben, tervei megvalósulnak, és a főtéri kis modern kamaraszínház¹¹ is csak azért nem épül meg, mert a magyar társulat visszaköltözik a nagyszínházba, amelynek restaurálását is rábízják. Egy mezőgazdasági iskolát lehet alulról jövő kezdeményezéssel építeni, de a nemzeti színházak, vármegyeházak már más szintet képviselnek, azokhoz állami megrendelés kell. Kós nem áll le persze a lokális közösségi projektekkel sem. A kis faluházak, sőt az istállók tervezése, a vidék modernizációja marad előtérben.

– *És ebbe a fejlődési vonalba hogyan illeszkedik az, ami a második világháború után történik? Vagy beilleszthető-e egyáltalán?*

– Az egyik fejlődési irány a közösségi építészet marad, és ez kerekedik ki a *Mezőgazdasági építészet* című tankönyvben.¹² Ez a vidék urbanisztikai képét rajzolja meg, hogy a természet és a kultúrtáj hogyan illeszthetők össze. De vannak még tervek, különösen a mezőgazdasági főiskoláé, meg Szentgyörgyre továbbra is egy-kettő, amelyekben tovább egyszerűsödik az alaprajzi szerkesztés. L alakú tömbök, egy sarki kiemeléssel, hangsúllal, toronnyal, néha sisakkal, néha sisak nélkül. De rengeteg református parókia-imatermet, vegyes funkciójú házat is tervez. Ami számomra meglepetésszerű annak a lényegét, amit mondani szeretnék, az a szentgyörgyi vártemplom alatti ravatalozó. Olyannyira egyszerű épület, hogy nem is vagy rá felkészülve, alacsony nyeregtető, egy még az is lehet, hogy Debreczeni Lászlótól kölcsönvett fedélszékséma, azzal a kis, pár variációs lehetőséget megengedő előtetővel, pici terméskövel. Ez már egy nagyon

esszenciális, redukált, archetípusszerű épület, amelyből nem nehéz megérteni a brassói, tornacsarnokból átalakított református templom¹³ egyszerűségét. És jut eszembe, ez is kiválóan példázza a takarékos, fenntartható építészeti szemléletet. Ugye, ez két dolgot is mutat. Egyrészt ott van benne az iránymutatás a Ceaușescu-rendszer felé haladó Romániában egy fenntartható építészet felé, vagyis azt mondaná, hogy lehet másképp. Emlékezzünk néhány korábbi megnyilvánulására is: még az építőanyag újrahasznosításában is utazott. A kispetri¹⁴ templom egy ilyen projekt volt, amelyben újrahasznosította a sztánaiak által elbontott templom faanyagát, miközben éppen az ő templomukat tervezte. A másik oldalon pedig látható, hogy követte a középületekben a modernista irányvonalat. A lakóépület-méretűek, még ha nem is voltak lakóépületek, különösen az egyházi épületek viszont házförmájú, egyszerűsített tömegekké váltak.

– *Ha megengedsz egy párhuzamot, nekem ez kicsit olyan, mint az egyenjogúsítás előtti zsinagógák építészete. Minél jobban belesimulni a környező építészetbe, nem feltűnni, nem ráirányítani a figyelmet a rituális szerepre. Nehogy zavaró legyen annak a hatalomnak, amelytől azért van félnivaló.*

– Könnyen lehet. A siklói templomügy éppen ebbe a hatalmi játszmába futott bele. Nagy templomtömeg egy halmon, le is állították az építkezést. Ezek után inkább orientálódunk valami feltűnésmentes felé. Van ennek egy ilyen olvasata, miközben utólag mind hajlunk afelé, hogy ezekben az esetekben a letisztult szépségre való törekvést lássuk. Nem biztos, hogy így van.

– *De ezzel is követte a társadalmi változásokat. Hatni is próbált, hogy változzanak a dolgok. A mezőgazdasági épületekkel ezt a fejlődést akarja egyengetni. De reagált is igényekre, lehetőségekre, akár beszűkült lehetőségekre. Mintha a végén is ott maradnának a modernista szemlélet alapelemei, csak nem egy nemzetközi modernista ideológia szerint kell Kósrá tekinteni, és akkor azért az alapelemek igen jól megfigyelhetők. A funkció, valamint a közösségi szempont és részvétel nem csak lózung. Ez pedig éppen hogy egy kritikai olvasatban, vagyis a modernista örökséget a nem odaillő megoldásoktól elválasztó olvasatban a helyhez adaptált takarékos, vagyis regionalista építészetnek nevezhető. Már a Sztambul is modern, de kritikai modern, teret ad regionális egyszerűségnek, a takarékoságnak. Fáházzal, klímatudatosan, csak nem egy vidéki családi ház, hanem egy metropolisz újjáépítése érdekében. Kós tekinthető egy avant-la-lettre kritikai regionalistának. Nem tudott róla, hogy az, de csinálta.*

– Mackintosh is az, csak egyszer kiragadja magát a kontextusából, amikor Béccsel kezd kokettálni. De regionalista marad.

– *Nem is lehet más, mert hát azt is látnia kell, hogy az Otto Wagner-féle eszme éppen akkor feneklik meg. A nagy birodalom mindenkinek megfelelő, nemzetközi, a technikában és a funkció követésében kulmináló építészete éppen hogy nem felel meg mindenkinek. Vannak lokális igények, díszítőigények, reprezentációs igények, identitások, amelyekkel számolni kell. Amikor Wagner tanítványai hazamennek (vagy nincsenek Bécsben), akkor pedig nyomban regionalistává válnak, Hoffmann is, Plečnik is. És itt térek vissza az indító kérdésre. Nem igaz, hogy Kós 1918–19-ig, vagy inkább 1914-ig volt modern, utána pedig teljesen átalakította a szemléletét egy egyértelműen nemzetire, miközben kortársai, például Kozma,¹⁵ továbbmentek a modernista úton, amelyen egy ideig Kós is járni próbált. Nos, ha megnézzük, hogy mi volt korábban „modernista” az ő hozzáállásában, akkor annak nagy része később is megmaradt. Persze az élethelyzetéből fakadón történetek változások, de ha az alapelemek megmaradtak végig, akkor csak beszél-*

jünk hatalmas transzformációról, vagy arról, hogy belekényszerítette magát egy konzervatív szemléletbe. És bizonyos esetekben szembe is ment az aktuális társadalomszerkezettel. Erre akartam célozni a bérházás példával. Még a kapitalizmussal is szembe megy. A két világháború között is ott van azért, minden nemzeti szolgálat mellett, valami keresztényszocializmus ebben a rengeteg közösségi projektben.

– Ne feledjük, persze, hogy minden egyháznak tervezett. Ott látod a csíki, gyergyói terveket, a Gyilkos-tó melletti katolikus leánynyarálot¹⁶ vagy persze a Kalot-házat,¹⁷ ezt az igazi népfőiskolai kezdeményezést Somlyón. És van kapcsolat Kolozsváron a Szociális Testvérekkel és a keresztény társadalomreformeri körökkel. Összességében pedig igen, nem szabad elhanyagolni, hogy modernizmusnak több forrása volt, és ezek nem mindig követik a „nemzetközi” irányvonalat. Kós esetében kétségtelen, hogy a narratívát is ki kell bővíteni, mert rengeteg ősmernista gondolat ott marad nála a háborúk között és után is, sőt ezek hatása az épületeken vizuálisan is megfigyelhető.

Kérdezett és a jegyzeteket írta Zuh Deodáth

■ JEGYZETEK

1. Lásd például: Paul Stirton: *Faces of modernism after Trianon. Károly Kós, Lajos Kozma and Neo-Baroque design in interwar Hungary*. Art East Central 2021. 1. 11–49.
2. Kós Károly: *A lakóház művészete*. Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt, Kvár, 1928.
3. A levél 1909. november 16-áról származik. Lásd *Kós Károly levelezése*. Szerk.: Sas Péter. Bp., 2003. 5., 43–50. Ehhez még: Kemény János: *Adalékok a kecskeméti művésztelep megalakításához*. Művészettörténeti Értesítő 1996. 1–2. sz. 131–142. Sümeği György: *Kós Károly művésztelep-programja – 1909*. Országépítő 1999. 1. sz. 8–12.
4. Kós Károly: *Sztambul. Várostörténet és architektúra*. A Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet Közleményei 4–6. füzet. Bp.–Konstantinápoly, 1918. Reprint kiadásban: Helikon, Bp., 2015.
5. Református Egyház Bérháza, 1910–11. Hatvan utca, Debrecen, 1910–11. A Tiszántúli Református Egyházkerület irodáinak is helyet adó épület végül Bálint Zoltán és Jámbor Lajos terve nyomán valósult meg. Lásd Magyar Építőművészet 1911. 3. sz. 19–35.
6. Lásd <https://kos.bparchiv.hu/hu/alkotasok/reformatus-kereskedelmi-leanyiskola-palyatervebrasso>
7. Kós Károly: *Új építő-művészet. Jegyzetek a Budapesti XII. Nemzetközi Építészeti Tervkiállítás-hoz*. Erdélyi Helikon 1930. 9. sz. 755–757., illetve hét reprodukció korabeli épületekről.
8. A bukovinai Józseffelval 1939-ben pusztító tűzvész utáni újjáépítésben Kós is szerepet vállalt. Lásd ehhez még: Seres Attila: *Példás összefogás vagy veszélyes precedens? Magyar diplomáciai jelentések a bukovinai Józseffelval leégéséről és újjáépítéséről*. Lymbus 2006. 4. sz. 237–278.
9. Kós Károly: *Székely népi építészet*. A Mérnöki Továbbképző Intézet 1943. évi tanfolyamainak anyaga. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp., 1944.
10. Az Eugen Grossu tervei szerint épült Közigazgatási Palota – ma a Marosvásárhelyi Önkormányzat székháza – építését 1936-ban határozták el. A második bécsi döntéskor az épület nem volt készen, ezért befejezését egyszerűsített formában, az újromán stílusú ornamensek nélkül képzelték el.
11. A Mátyás király téri 23-as számú ház udvarán épült volna meg. Ma a Magyar Konzulátusnak is helyet adó bérház hosszú téglalap telke alkalmassá tette volna egy nagyobb konstrukció létrehozására. Az első tervek 1934-esek. Az épület egy ornamensek nélküli, tektonikus-decós tömegekkel tagolt, lapostetős modernista épület lett volna.
12. *Mezőgazdasági építészet*. Mezőgazdasági és Erdészeti Állami Könyvkiadó, Buk. 1957.
13. A tervek 1965-ben készültek, és némi változtatással valósultak meg 1966-ig. A templom terveit lásd: MÉM MDK 2020.1.139.1.
14. Románul Petrinzel, Szilagy megye. A templom 1927-ben valósult meg.
15. Kozma Lajos (1884–1948).
16. A kolozsvári Római Katolikus Leányklub nyaralója, 1935.
17. A Római Katolikus Egyház Kalot Székely Népfőiskolája, 1944.